

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАНЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.666

Кол жазма укугунда
УДК 657.1(575.2(043))

БЯТОВА КАУХАР-ДИНА ВИКТОРОВНА

**ИШКАНАЛАРДЫН ЖАРАТЫЛЫШТЫ КОРГОО ИШИНИН
БУХГАЛТЕРДИК ОТЧЕТТУУЛУГУН ЖАНА АУДИТИН
ӨНУКТУРУУ**

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек-2024

Иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Экономика жогорку мектебинин бухгалтердик эсепке алуу, талдоо жана аудит кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: Кулова Эркин Усеналиевна, экономика илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Экономика жогорку мектебинин директору

Расмий оппоненттер: Еражанов Мухтар Салтаевич, экономика илимдеринин доктору, "Туран" университетинин, эсеп жана аудит кафедрасынын профессору.
Мамытов Таштанбек Татыкулович, экономика илимдеринин кандидаты, Эл-аралык К.Ш. Токтомаматовдун атындагы университетинин, бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит кафедрасынын доцент.

Жетектөөчү уюм: Ош мамалекеттик университетинин бухгалтердик эсеп жана экономикалык анализ кафедрасы, дареги: Кыргыз Республикасы, Ош шаары, Ленин көч., 331.

Коргоо 2024-жылдын 28 июньда саат 14:00 Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.23.666 диссертациялык кеңешинин жыйынында 720033 Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547 дареги боюнча өтөт.

Диссертацияларды коргоону онлайн көрсөтүүнүн идентификациялык коду:

<https://vc.vak.kg/b/082-wra-13n-j9d>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу проспекти, 394) жана И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (720044, Бишкек ш., Манас проспекти, 66) китепканаларынан, ошондой эле КРП УАК сайтынан таанышууга болот (https://vak.kg/d_08_23_666/117684/)

Автореферат 2024-жылдын 27 майында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
э.и.д., доцент

Есеналиева Б.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Туруктуу өнүгүү чөйрөсүндө мамлекеттик саясатты ишке ашыруу жаңы максаттарга жана милдеттерге жетишүү зарылдыгын жаратат, мында туруктуу өнүгүүнүн өз ара байланышкан үч элементи борбордук орунду ээлейт - экономикалык өсүш, социалдык инклюзия жана айлана-чөйрөнү коргоо.

Заманбап технологиялык жана өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөр керектүү ресурстар менен камсыз кылууга мүмкүндүк берет, бирок бул планетанын экологиялык туруктуулугун сактоо, жаратылыш байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу жана колдонуудагы чарбалык механизмдердин функцияларын күчөтүү менен натыйжалуураак ыкмаларды колдонуу менен ишке ашырылууга тийиш. Экологиялык милдеттенмелер жөнүндө маалыматты ачыкка чыгаруудагы активдүүлүктүн төмөндүгү колдонулуп жаткан чарбалык механизмдердин стимулдаштыруучу функциясынын начардыгынан келип чыгат. Ишкананын жаратылышты коргоо ишинин анын өндүрүштүк-чарбалык ишинин чөлкөмүнө, ошондой эле бухгалтердик эсептин жана экономикалык анализдин объекттеринин чөйрөсүнө киргизилиши айлана-чөйрөнү коргоо жагындагы бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун функциясынын маанисин андан ары жогорулатат.

Ошентип, бул диссертациялык изилдөөнүн предмети болгон экологиялык иш-аракеттерди эсепке алуунун жана аудиттин теориялык жактан негизделген методдорун изилдөөнүн жана ишке ашыруунун жана отчеттуулукта экологиялык милдеттенмелер жөнүндө маалыматтарды ачуунун зарылчылыгы, демек актуалдуулугу бар.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин “Бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит” кафедрасынын “Кыргыз Республикасынын рынок экономикасында бухгалтердик эсепти жана аудитти өркүндөтүү маселелери” илимий-изилдөө иштеринин планына ылайык аткарылган. , ошондой эле “2030-жылга чейинки мезгилге туруктуу өнүгүү чөйрөсүндөгү күн тартибине”, Туруктуу өнүктүрүү максаттарына (ТӨМ) жана ага байланыштуу максаттарга түздөн-түз байланыштуу, алар глобалдуу мүнөзгө ээ жана жалпыга бирдей колдонулушу мүмкүн, ар кандай улуттук стратегияларды жана артыкчылыктарды камсыз кылуу. айлана-чөйрөнү коргоодо эске алынат; 2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы өнүктүрүү программасы

Изилдөөнүн максат жана милдеттери. Туруктуу өнүктүрүү максаттарынын индикаторлорун пайдалануу менен ишканалардын экологиялык ишмердигине аудит жана бухгалтердик отчеттуулукту ишке ашырууга жана өнүктүрүүгө практикалык ыкмаларды теориялык жана методологиялык жактан негиздөө жана алардын экологиялык жана

экономикалык өсүшкө тийгизген таасирин баалоо. маалыматтык базаны өркүндөтүү, ошондой эле Кыргыз Республикасында бул чөйрөнү өнүктүрүүнүн механизмдерин өркүндөтүү боюнча рекомендацияларды жана сунуштарды иштеп чыгуу. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер белгиленди

1. ишканалардын жаратылышты коргоо ишинин чыгымдарынын структурасы, эсепке алуу, отчеттуулук жана аудит боюнча теориялык көз караштарын изилдөө жана системалаштыруу.

2. курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларга чыгымдардын курамын жана түзүмүн изилдөө, туруктуу экономиканын артыкчылыктарына жооп берген алардын бухгалтердик жана экономикалык номенклатурасын иштеп чыгуунун зарылдыгын негиздөө.

3. бухгалтердик отчеттуулуктун жана аудиттин практикасын эске алуу менен ишканалардын экологиялык көрсөткүчтөрүнүн түзүмүн жана динамикасын талдоо;

4. Корреляциялык жана регрессиялык анализдин негизинде экологиялык чыгымдар жөнүндө маалыматтарды берүүнүн жана ачып берүүнүн толуктугун жана сапатын баалоого мүмкүндүк берүүчү бухгалтердик отчеттуулуктун көрсөткүчтөрүнүн системасын түзүү.

5. экологиялык саясатты натыйжалуу башкаруу жана туруктуу өнүктүрүү үчүн 2030-жылга чейин айлана-чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын негизги капиталына инвестициялардын көлөмүнүн болжолун иштеп чыксын.

6. Ишкананын экологиялык паспортунун негизинде олуттуу экологиялык маалыматты ачуу бөлүгүндө финансылык отчеттуулуктун жана аудитордук корутундунун маалыматтык пайдалуулугун жогорулатуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы Изилдөөнүн илимий жаңылыгын чагылдырган негизги жыйынтыктар болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Ишканалардын жаратылышты коргоо ишинин чыгымдарынын структурасы, эсепке алуу, отчеттуулук жана аудит боюнча теориялык көз караштар изилденген жана системалаштырылган.

2. Ишканалардын айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларына кеткен чыгымдарды комплекстүү баалоого салыштырмалуу талдоо жүргүзүлдү.

3. Финансылык отчеттуулукту түзүүдө бухгалтердик эсептин процедураларынын абалына жана натыйжалуулугуна баа берилет

4. Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын жаратылышты коргоо ишине чыгымдарынын жана инвестицияларынын структурасына корреляциялык жана регрессиялык талдоо жүргүзүлгөн.

5. 2030-жылга чейин курчап турган чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын негизги капиталына инвестициялардын көлөмүнүн динамикалык болжолу иштелип чыкты.

6. Чүй облусунун ишканаларынын айлана-чөйрөгө тийгизген экологиялык жана экономикалык таасирине талдоо финансылык отчеттуулуктун жана аудитордук корутундунун маалыматтык пайдалуулугун жогорулатуу боюнча рекомендацияларды берүү менен жүргүзүлүп, Кыргыз Республикасынын экологиялык паспортунун негизинде олуттуу экологиялык маалыматты ачыкка чыгарды. ишкана.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү жаратылышты коргоо иш-чараларына чыгымдар чөйрөсүндө бухгалтердик эсепти, отчеттуулукту жана эсепке алууну жакшыртуу боюнча иштелип чыккан теориялык принциптерди жана практикалык сунуштарды колдонууда колдонуу мүмкүнчүлүктөрүндө жатат.

Изилдөөнүн негизги корутундулары жана сунуштары туруктуу өнүгүү концепциясынын негизинде республиканын экологиялык менеджментинин стратегиясын түзүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн, алар тиешелүү отчеттордун, стандарттардын, усулдук жана укуктук документтердин компоненттери катары негизделген башкаруу чечимдери үчүн айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизет.

Иштин натыйжалары «Экологиялык эсеп», «Башкаруу эсеби», «Бухгалтердик эсеп (финансылык) отчеттуулук» дисциплиналары боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу-методикалык комплекстерде окуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын экономикалык мааниси Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги жана Экономика жана коммерциялык министрлиги тарабынан экономиканын маанилүү секторлорунун туруктуу экономикалык өнүгүүсүнүн жана экологиялык коопсуздугунун стратегияларын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда, анын ичинде экологиялык чыгымдардын деталдуу отчеттуулугун жана елкенун жаратылыш ресурстарын эсепке алууну ишке киргизүү боюнча программаларды жана иш-чаралардын пландарын. Ошондой эле илимий-изилдөө практикасынын негизги багытында жашыл экономиканын принциптерин ишке ашыруучу чарба жүргүзүүчү субъекттерге, ишканаларга жана уюмдарга жана деталдуу классификацияны жана эсепке алуу жол-жоболорун түзүү боюнча курчап турган чөйрөнү коргоо чараларында кошумча чаралар колдонулат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- экологиялык чыгымдардын мазмуну, анын критерийлери, көрсөткүчтөрү жана классификациясы өлкөнүн заманбап экономикасында экологиялык иштин бухгалтердик отчеттуулугун жана аудитин жүргүзүүнүн ордун негиздеме менен толукталды.

- экологиялык чыгымдарды эсепке алуунун жана аналитикалык классификациялоонун зарылчылыгы аныкталган, бул алардын деталдуу эсебин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

- ишканалардын айлана-чөйрөнү башкаруу көрсөткүчтөрүнүн абалын жана тенденцияларын, ошондой эле отчеттуулук үчүн статистикалык

маалыматтарды берүүдөгү алардын натыйжалуулугун баалоо.

- корреляциялык жана регрессиялык талдоо инструментинин негизинде ишканалардын жана уюмдардын айлана-чөйрөнү коргоого чыгашаларынын Кыргыз Республикасынын ИДПсына алардын экологиялык ишинин көрсөткүчү катары көз карандылыгы аныкталган;

- башкаруу чечимдерин тандоо процессин оптималдаштырууга мүмкүндүк берүүчү ишкананын ишинин айрым көрсөткүчтөрүндө экологиялык ишмердүүлүккө инвестициялардын таасирин алдын ала баалоо.

- айлана-чөйрөнү булгаган уюмдардын ишин эсепке алуу жана контролдоо тутумдарынын өзгөчөлүктөрү аркылуу жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугун өнүктүрүүнүн жана өркүндөтүүнүн негизги багыттары сунушталат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор ишкананын экологиялык паспорту жаатындагы статистикалык отчеттуулукка жана маалыматты ачууга негизделген сандык жана сапаттык аналитикалык жол-жоболорду иштеп чыккан жана сунуш кылган, алар ишканалардын экологиялык ишмердигинин отчеттуулугунун жана аудитинин негизги маселелерин аныктоо үчүн зарыл. Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарынын Кыргыз Республикасынын ИДПсынан көз карандылыгына корреляциялык жана регрессиялык талдоо, Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын негизги капиталына инвестициялардын көлөмүнүн оптимисттик жана оптималдуу болжолу берилген. Кыргыз Республикасына курчап турган чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу 2030-жылга чейин белгиленген.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору жана тыянактары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндалды жана талкууланды: «Ecological education and ecological culture of the population» (Prague, 2020), «Влияние цифровой экономики на трансформацию профессии бухгалтера: вызовы и перспективы» (Бишкек ш., 2021), «Международные стандарты учета и аудита: практика применения в условиях цифровой экономики» (Москва ш., 2022), «Общество и экономическая мысль в XXI в.: пути развития и инновации:» (Воронеж ш., 2022), «Устойчивое развитие горных регионов и зеленая экономика» (Бишкек ш., 2023), «Риски и угрозы финансовой безопасности и коррупции в странах Евразии, меры и противодействия» (Чолпон-Ата ш., 2022), «The international Symposium DPVTML» (Бишкек ш., 2023), «Цифровизация, инновационный менеджмент и экономика в интересах устойчивого развития» (г. Бишкек 2023), ж.б.

Диссертациялардын натыйжаларынын жарыялышы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары боюнча 14 илимий макала, анын ичинде РИНЦке кирген чет өлкөлүк басылмаларда 5 макала жана Кыргыз Республикасынын басылмаларында 9 макала жарыяланды, алар диссертациянын негизги мазмунуна кирди.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү: Диссертациялык иш шарттуу

белгилердин тизмесинен, киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү таблицаларды жана сүрөттөрдү кошкондо 173 барак компьютердик текстти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу негизделип, анын изилденишинин даражасы жана теманын мамлекеттик илимий программалар менен байланышы ачылып, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталып, илимий жаңылыгы, иштин практикалык жана экономикалык мааниси ачылып, коргоого коюлган негизги жоболор келтирилип, диссертанттын жеке салымы жана изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо даражасы аныкталды.

«Жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугун жана аудитин түзүүнүн теориялык жана укуктук аспекти» деген биринчи главада изилдөө бухгалтердик отчетторду жана аудитти иштеп чыгуунун теориялык негиздерин, жаратылышты коргоо ишинин чыгымдарын түзүүнүн принциптерин ачып берүүгө мүмкүндүк берди. Ишканалардын, экологиялык иш-чаралардын экономикалык көрсөткүчтөрүнүн жана чыгымдарынын системасы, экологиялык чыгымдарды эсепке алууну маалыматтык камсыздоо, өнүктүрүү потенциалы жана экологиялык чыгымдарды өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк практикасынын өзгөчөлүктөрү.

Экологиялык эсеп жана аудит бухгалтердик эсеп илиминин теориясынын жана методологиясынын өнүгүшү менен абдан тыгыз байланышта, ал азыркы этапта бухгалтердик эсептин деталдуу түрлөрү менен мүнөздөлөт, бул улуттук экономиканын кайра түзүлүшү менен шартталган бухгалтердик эсептин структурасындагы өзгөрүүлөрдүн натыйжасы болуп саналат. , экономиканын туруктуу өнүгүү багытын эске алуу менен. Албетте, мындай деталдардын кесепеттери объективдүү бааланышы керек. Материалдык өндүрүш өзгөчө табигый шарттарда иштейт жана бүтүндөй экологиялык жана экономикалык системаны түзгөн коом менен жаратылыштын динамикалык тең салмактуулугунун шартында гана ийгиликтүү өнүгө алат.

Адистер «жаратылышты коргоо иши» терминин бир нече: геологиялык, экономикалык, укуктук, саясий ж.б. өңүттө карашат. Биздин изилдөөдө аталган категориянын эсептик-экономикалык багыты үстөмдүк кылат.

Ишкананын экологиялык иш-аракети (ЭПА) - коммерциялык продуктунун экологиялык пайдалуулугун түзүүнүн өз алдынча процессин түзгөн адистештирилген инженердик, технологиялык, контролдук-аналитикалык, өндүрүштүк, чарбалык жана башкаруу операцияларынын жыйындысы. Пайдалуулук – айлана-чөйрөгө төгүлгөн материалдык жана энергетикалык агымдардын курамын талап кылынган сапатка жеткирүү аркылуу айлана-чөйрөгө терс техногендик таасирди азайтуу [Загайный В. В. *Природоохранная деятельность предприятия как преодолимое условие социо-*

эколого-экономического развития общества // Вестник евразийской науки. 2014. №4 (23)].

Учурдагы экологиялык чаралар экологиялык максаттар үчүн негизги фонддорду эксплуатациялоо аркылуу ишкананын иш жана жоопкерчилиги чөйрөсүндө туруктуулукка же айлана-чөйрөнүн абалын жакшыртууга багытталган иш-чараларды үзгүлтүксүз жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Мындай иш-аракеттердин натыйжасы жаратылышты коргоо фонддорун жана башка активдерди (менчиктерди) түзүү (наркынын өсүшү) болуп саналат [*Загайный В. В. Природоохранная деятельность предприятия как неодолимое условие социо-эколого-экономического развития общества // Вестник евразийской науки. 2014. №4 (23)].*

Курчап турган чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жаатындагы мамилелер Кыргыз Республикасынын Конституциясы, ушул Мыйзам, Кыргыз Республикасынын башка мыйзамдары жана аларга ылайык кабыл алынган башка ченемдик укуктук актылары менен жөнгө салынат [*Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 16, 1999 № 53 «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө»]*

Берилген статистикалык маалыматтар улуттук экономиканын деңгээлиндеги кырдаалды чагылдырат, бирок айлана-чөйрөнү коргоону жөнгө салуу үчүн маалыматты тактоо жана структуралаштыруу зарыл.

Чектелген жаратылыш ресурстарын өндүрүү масштабынын жана керектөө көлөмүнүн көбөйүшү жана жаратылыш чөйрөсүнүн абалынын начарлашы менен курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларга кеткен чыгымдардын концепциясы «өндүрүш чыгымдарынын» экономикалык категориясы мурунку караганда кеңири чечмелөөгө ээ болууда. . Материалдык өндүрүштүн коомдук зарыл чыгымдары айлана-чөйрөнүн булганышын болтурбоо же анын кесепеттерин жоюу менен байланышкан же айлана-чөйрөгө зыяндуу заттардын чыгышынан улам келип чыккан айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чаралардын чыгымдарын камтууга тийиш.

Бул проблеманын айрым аспектилери бул багытта ата мекендик окумуштуулар менен изилдөөчүлөр тарабынан каралып чыкты.

Ч.С. Карыбаева, жаратылышты коргоо ишин экономикалык жактан жөнгө салуунун негизги принциби «булгоочу төлөйт» принциби болуп саналат. «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» мыйзамдын негизинде булгоочу заттарды чыгаруу жана төгүү, өндүрүш жана керектөө калдыктарын көмүү үчүн уюмдардан жана жарандардан айлана-чөйрөнү булгагандыгы үчүн төлөм алынат. Төлөмдөрдүн өлчөмү ар бир ишкана үчүн булгоочу заттардын ар бир түрү боюнча негизги нормативдердин негизинде белгиленет, аларды чыгаруу (чыгаруу) ишкана тарабынан белгиленген лимиттерде жүзөгө ашырылат [*Экономический механизм регулирования природопользования и охраны окружающей среды в Кыргызской Республике /Иссык-Кульский. государственный университет им. К.Тыныстанова. – Каракол 2011. – 160 с.].*

Ишкананын жаратылышты коргоо ишинин экологиялык-

экономикалык натыйжалуулугу биринчи кезекте айлана-чөйрөгө экологиялык зыяндын алдын алуунун көлөмү менен аныкталат, бул (зыян) ишкананын чарбалык ишинин натыйжасында келип чыккан иш жүзүндөгү экологиялык, экономикалык же социалдык жоготууларды билдирет. Ал табигый, эмгектик, материалдык жана финансылык ресурстардын коромжу болушу түрүндө көрүнөт. Өндүрүштүн экологиялык натыйжалуулугу анын мазмунунда бул өндүрүштүн экологиялык коопсуздук деңгээлин чагылдырышы керек.

И.Р. Мырзаibraимова экологиялык чыгымдар заманбап дүйнөдө, өзгөчө туруктуу өнүгүү жана айлана-чөйрөнү коргоо контекстинде негизги ролду ойноорун белгилейт. Ошентип, экологиялык инвестициялардын натыйжалуулугун комплекстүү баалоону камсыз кылуу үчүн алардын туруктуу өнүгүүгө жана социалдык жыргалчылыкка кошкон салымын баалоо үчүн финансылык, экологиялык жана социалдык көрсөткүчтөрдү да эске алуу зарыл.

Экологиялык инвестициялар Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу, анын уникалдуу жаратылышын сактоо жана жашоочуларга сапаттуу жашоо чөйрөсүн камсыз кылуу үчүн маанилүү [Мырзаibraимова И.Р. *Экономическая оценка экологических инвестиций и их учет по МСФО // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024. №3-2.-С.36*]

Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча статистикалык маалыматтарды талдоо, ошондой эле ата мекендик окумуштуулардын өнөр жай ишканасынын ишинин экологиялык аспектилерин эсепке алууну жана аудитти жүргүзүүгө карата илимий жана прикладдык иштеп чыгууларын изилдөө практикалык маселелердин тизмесин аныктоого мүмкүндүк берди, аларды чечүү бухгалтердик эсепте түзүүгө жана бухгалтердик отчетто пайдалануучулардын ар кандай топторунун керектөөлөрүн канааттандыруу максатында иштин экологиялык аспектилери жөнүндө толук жана сапаттуу маалыматты чагылдырууга багытталган, бул бухгалтердик илимди өнүктүрүүнүн суроо-талап жана келечектүү багыты болуп саналат.

«Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугун уюштуруунун абалы жана практикасы» деген экинчи главада ишканалардын жаратылышты пайдалануу көрсөткүчтөрүнүн статистикасынын структурасы жана динамикасы, ишканалардын жаратылышты коргоо ишинин абалы жана эсепке алуу процедуралары, маалыматтарды баалоо, берүү жана ачыктоо, жаратылышты коргоо ишине чыгымдарды контролдоо изилденген.

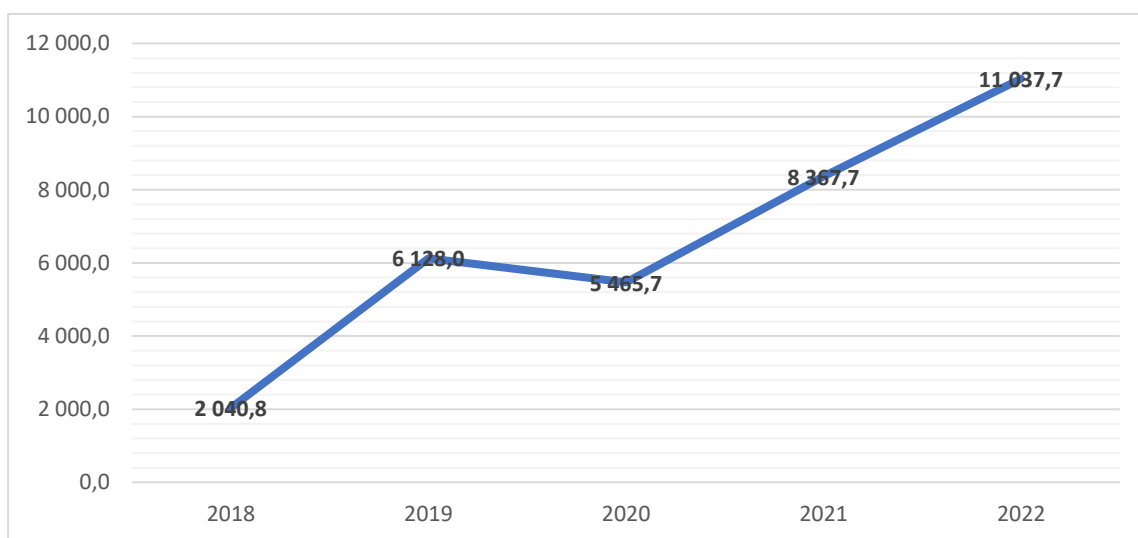
Изилдөөнүн объектиси Кыргыз Республикасынын ишканаларында жаратылышты коргоо ишине чыгымдарды бухгалтердик эсепке алуу практикасы болуп саналат.

Изилдөө предмети. Изилдөөнүн предмети болуп бухгалтердик отчеттуулуктун методологиялык аспектилери, Кыргыз Республикасынын ишканаларындагы жаратылышты коргоо иш-чараларынын аудити саналат.

Изилдөө методологиясы. Изилдөөнүн теориялык жана

методологиялык негизи жаратылышты коргоо иши боюнча бухгалтердик отчеттуулукту жакшыртуу боюнча илимий билимдердин теориясын конкреттүү колдонуу болуп саналат. Изилдөөнүн негизги натыйжаларынын негиздүүлүгү заманбап илимий инструменттерди колдонууга негизделет, бул татаал системалардын подсистемаларга ажыроосун жана диалектикалык методдун, илимий абстракция методдорунун, салыштыруунун, топтоонун, жалпылоонун өз ара байланышын эске алуу менен аларды талдоону туюндурган изилдөө объектисине системалык мамиле болуп саналат. Диссертациялык иш микроэкономикалык деңгээлде бухгалтердик эсептин теориялык жана методологиялык аспектилерин иштеп чыгууда тарыхый үзгүлтүксүздүктү сактап калды.

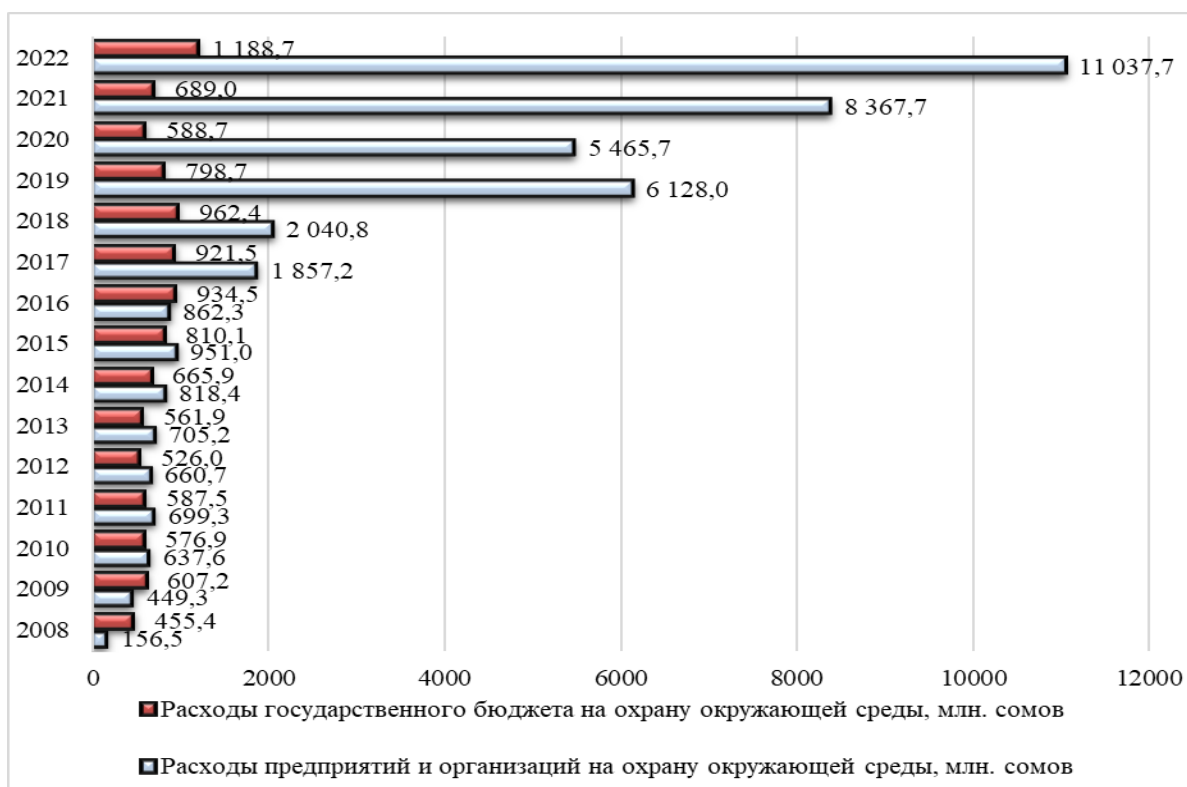
Курчап турган чөйрөнү коргоого жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга багытталган негизги капиталга инвестициялардын динамикасын мүнөздөөчү статистикалык маалыматты талдоо, 2018-жылдан тартып 2022-жылга чейинки мезгил келтирилген (1.2-сүрөт)

1.2-сүрөт. Ишканалардын жана уюмдардын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдары

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча эсептелген [<http://www.stat.kg>]

Кыргыз Республикасынын 2008-2022-жылдарга айлана-чөйрөнү коргоо боюнча мамлекеттик бюджетинин чыгымдарынын көлөмүн талдоо алар 2008-жылдагы 455,4 миллион сомго салыштырмалуу 2,6 эсеге көбөйгөнүн жана 2022-жылы 1188,7 миллион сомду түзгөнүн көрсөттү. Белгилей кетсек, 2019-жылы алар 2018-жылдагы 962,4 млн сомго салыштырмалуу 17%га бир топ азайып, 798,7 млн сомду түзгөн. 2020-жылы кыскаруу уланып, алар болгону 588,7 млн сомду түзгөн. 2022-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин чыгымдарынын көлөмү 2018-жылдын деңгээлинен 23,5% ашып, 1188,7 млн сомду түзгөн [*Окружающая среда в КР // <https://www.stat.kg/ru/statistics/turizm-otdyh-ohrana-okruzhayushejsredy/>*]

2.2-сүрөт 2008-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин, ишканаларынын жана уюмдарынын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдары, млн сом

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча эсептелген [<http://www.stat.kg>]

2022-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин корголуучу айлана-чөйрөгө чыгымдардын түзүмүн талдоо көрсөткөндөй, айлана - чөйрөнү жылытууга каршы күрөшүүгө 263,9 млн сом же 22,2%, корголуучу жаратылыш парктарына жана коруктарга – 263,2 млн сом же 22,1%, буйрук берүүчү өсүмдүктөрдү химиялаштырууга, коргоого жана карантинге – 220,6 млн сом же 18,6%, ветеринардык диагностикага – 171,5 млн сом же 14,4%, биологиялык түрлөрдү коргоо жана ландшафтты коргоо боюнча кызмат көрсөтүүлөргө – 159,3 млн сом же 13,4% кеткен [*Окружающая среда в КР [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://www.stat.kg/ru/statistics/turizm-otdyh-ohrana-okruzhayushej-sredy/>*]

2008-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын айлана-чөйрөнү коргоо иш-чараларынын айрым түрлөрүнө чыгымдарынын динамикасын талдоо ишканалардын саркынды сууларды тазалоого чыгымдары 2008-жылдагы 67,2 миллион сомго каршы 12,2 эсеге көбөйгөнүн жана 2022-жылы 819,5 миллион сомду түзгөнүн көрсөттү.

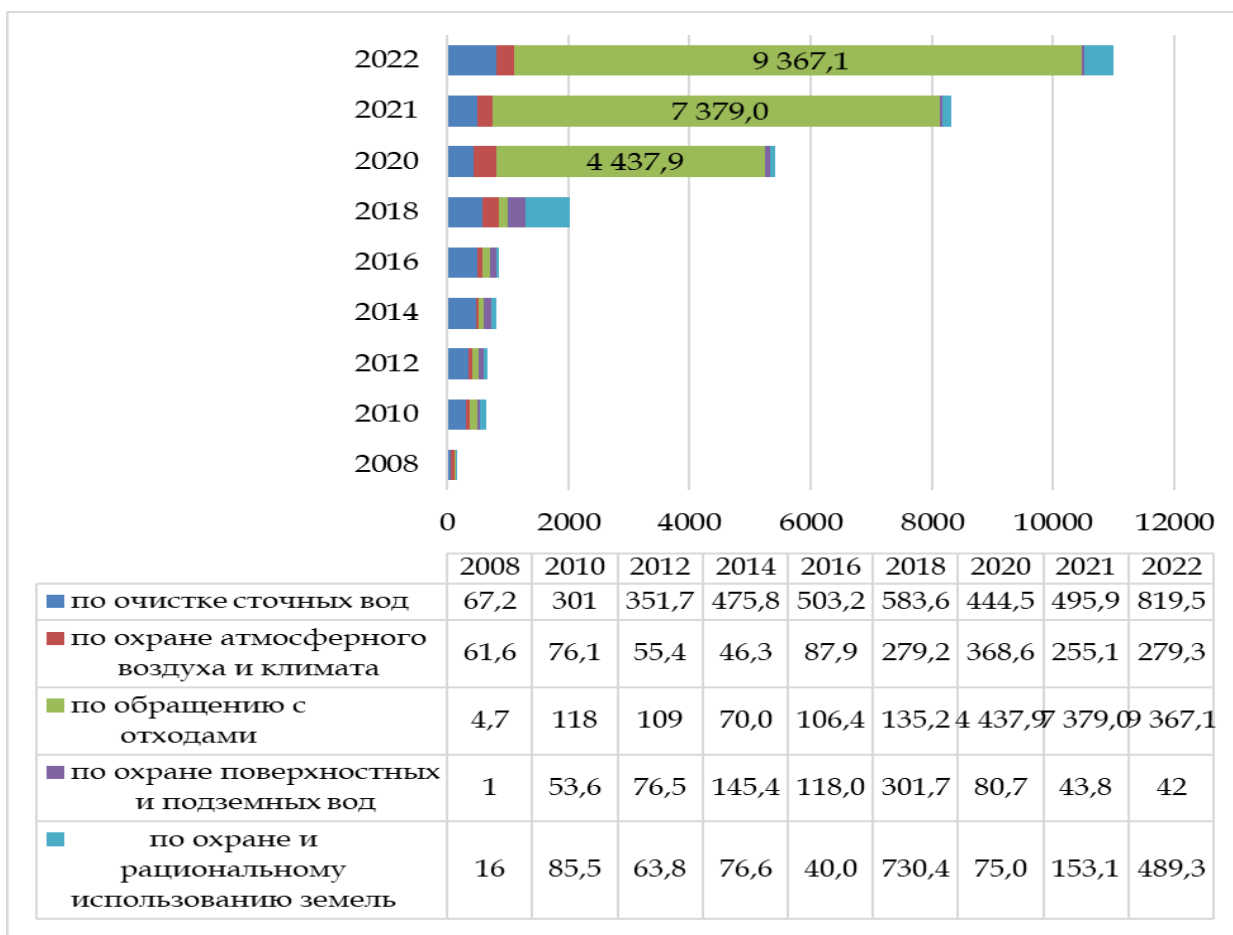

2.3-сүрөт. 2022-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарынын түзүмү, млн сом

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча эсептелген [<http://www.stat.kg>]

Атмосфералык абаны жана климатты коргоого Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын чыгымдары изилденип жаткан мезгилде 2008-жылдагы 61,6 миллион сомго каршы 2022-жылы 279,3 миллион сомду түзүп, 4,5 эсеге өстү.*[Окружающая среда в Кыргызской Республике: Статистический сборник. 2008-2022.,- Бишкек: Нацстатком Кыргызской Республики 2023. – 90 с.]*

Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын калдыктар менен иштөө боюнча иш-чараларга чыгымдарын өзгөчө белгилеп кетүү зарыл, анткени алар 2008-жылдагы 4,7 миллион сомдон 2022-жылы 9367,1 миллион сомго чейин өскөн. Ошондой эле жерди коргоо жана сарамжалдуу пайдалануу боюнча ишканалардын чыгымдары да 2008-жылдагы 16 миллион сомдон 2022-жылы 489,3 миллион сомго чейин олуттуу өскөнүн кошумчалай кетели. Ошондой эле, ишканалардын жер үстүндөгү жана жер астындагы сууларды коргоого кеткен чыгымдары 2008-жылдагы 1 миллион сомдон 2022-жылы 42 миллион сомго чейин өстү. *[Окружающая среда в Кыргызской Республике: Статистический сборник. 2008-2022.,- Бишкек: Нацстатком Кыргызской Республики 2023. – 90 с.]*

2.4-сүрөт. 2008-2022-жылдарда Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарынын динамикасы, млн сом

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча эсептелген [<http://www.stat.kg>]

2022-жылы Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарынын түзүмүндө негизги үлүштү – 85,18%ды калдыктар менен иштөөгө кеткен чыгымдар, ал эми жерлерди коргоого жана сарамжалдуу пайдаланууга чыгымдар – 4,45%ды ээлеген. Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын чыгымдарынын 7,45%га жакыны саркынды сууларды тазалоого, ал эми жерди коргоого жана сарамжалдуу пайдаланууга – жылдын тиешелүүлүгүнө жараша 4,45% жумшалган. [Окружающая среда в Кыргызской Республике: Статистический сборник. 2008-2022.- Бишкек: Нацстатком Кыргызской Республики 2023. – 90 с.]

2022-жылы Кыргыз Республикасында айлана-чөйрөнү коргоого жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга негизги капиталга инвестициялардын түзүмүн талдоо жерди коргоого жана сарамжалдуу пайдаланууга инвестицияларга – 65,5%, ал эми суу ресурстарын коргоого жана сарамжалдуу пайдаланууга инвестицияларга – 12,8% гана кеткендигин көрсөттү. 2022-жылы саркынды сууларды тазалоого жумшалган инвестиция айлана-чөйрөнү коргоого жана жаратылыш

ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга жумшалган жалпы капиталдык инвестициянын 19,98% түздү. [Окружающая среда в Кыргызской Республике: Статистический сборник. 2008-2022.- Бишкек:

Нацстатком Кыргызской Республики 2023. – 90 с.]

2.5-сүрөт. 2022-жылы Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарынын түзүмү, %

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча эсептелген [http:// www.stat.kg]

Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча ишканалардын жана уюмдардын чыгымдарынын корреляциялык көз карандылыгын аныктоо максатында, аларды башка экономикалык көрсөткүчтөргө карата жаратылышты коргоо иш-аракеттеринин көрсөткүчү катары көп факторлуу корреляциялык талдоо жүргүзөбүз. Ошентип, ишканалардын жана уюмдардын айлана - чөйрөнү коргоого чыгымдары аркылуу белгиленген көрсөткүч натыйжалуу көрсөткүч болуп калат. Фактордук белгилер катары төмөнкү көрсөткүчтөр каралат: X1 – чакан жана орто ишкердик субъекттеринин кошумча дүң наркынын көлөмү, млн сом; X2 – ИДП жалпысынан КР боюнча, млн сом; X3 – Айыл чарбасынын, токой чарбасынын жана балык уулоонун ИДПсы, млн сом; X4 – Иштетүү өндүрүшүнүн ИДПсы (иштетүү өнөр жайы), млн сом; X5 – ИДП дүң жана чекене соода; автомобилдерди жана мотоциклдерди ондоо, млн сом; X6 – Курулуштун ИДПсы, млн сом; X7 – ИДП транспорттук иш жана жүктөрдү сактоо, млн сом; X8 - ИДП пайдалуу кендерди казып алуу, млн сом; X9 – тике чет өлкөлүк инвестициялардын түшүүсү, миң АКШ доллары; X10 – өнөр жай продукциясын өндүрүүнүн көлөмү, млн сом.

Корреляциялык талдоо ишканалардын жана уюмдардын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарына X2, X3, X4, X5, X6, X7, X8, X10 чоң таасир тийгизерин көрсөттү, фактордук белгилердин ортосунда да тыгыз

корреляциялык байланыш бар экенин эске алганда, алардын бардыгын регрессиялык талдоо жүргүзүү үчүн кабыл алууга болбойт.

Олуттуу таасир көрсөткөн жана жалпы көрсөткүч болуп эсептелген фактордук белгени тандайлы, ал X_2 – КР ИДПсы болуп саналат. Корреляциялык талдоо чет өлкөлүк тике инвестициялардын келип түшүүсү менен ишканалардын жана уюмдардын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарынын көлөмүнүн ортосунда байланыштын жоктугун кошумча белгилей кетүүгө болот. Бул жыйынтыктарга ылайык, регрессиялык теңдеме

$$\hat{Y}_x = -4710,08 + 0,01531 * X_2 \quad (1)$$

Кыргыз Республикасынын ИДПсынын 1 миллион сомго өсүшү менен Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын чыгымдары 0,01531 миллион сомго же 15,31 миң сомго көбөйөт

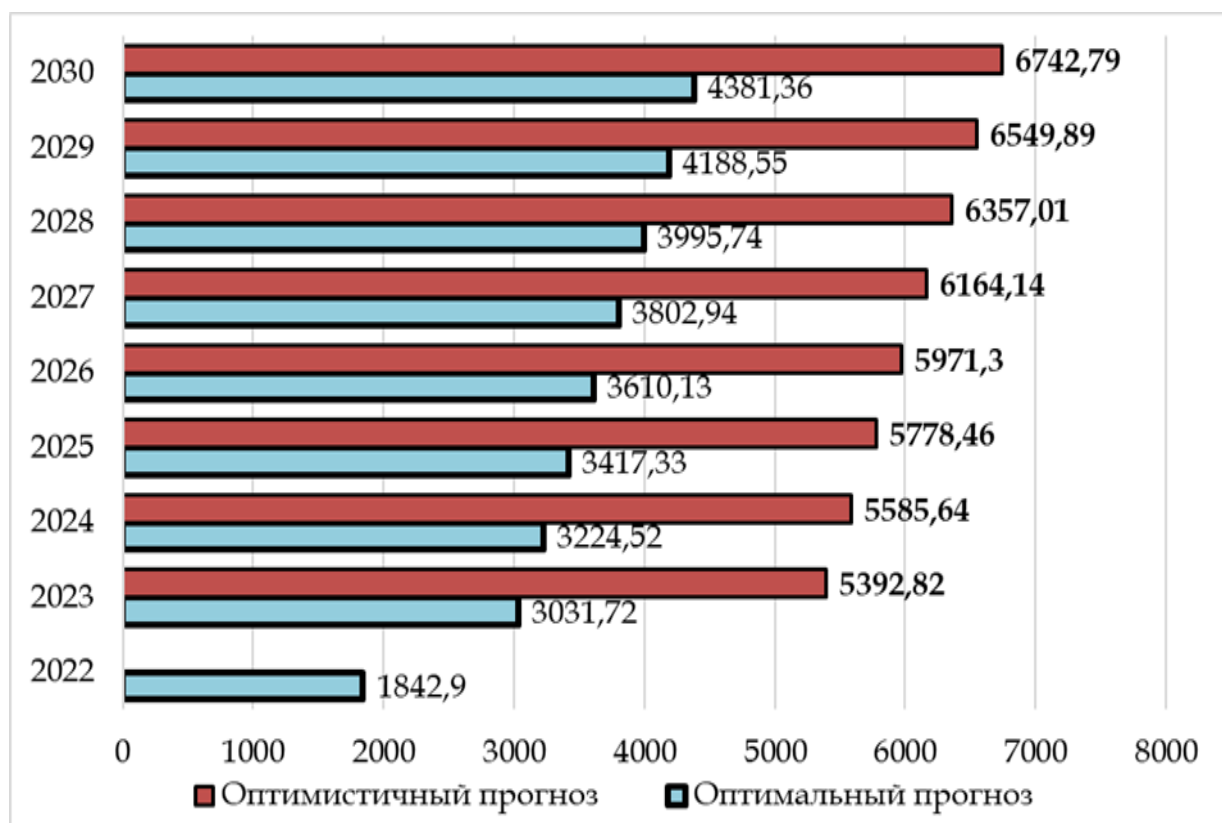
«Кыргыз Республикасынын ишканаларынын бухгалтердик отчеттуулугун жана жаратылышты коргоо ишинин аудитин өркүндөтүүнүн жолдору» деген үчүнчү главада Чүй облусунун мисалында Кыргыз Республикасынын ишканаларында жаратылышты коргоо ишмердүүлүгүн баалоо жана дем берүү ыкмаларын өнүктүрүүнүн жана өркүндөтүүнүн келечектүү багыттары, ошондой эле ишкананын жаратылышты коргоо көрсөткүчтөрүн эсепке алууну жана аудитти өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрү жана перспективалары каралды.

Кирешелер жана чыгымдар боюнча учурдагы эсепке алууну уюштуруунун учурдагы тартибин изилдөө методикалык касиетинин бир катар кемчиликтерин аныктоого мүмкүндүк берет. Ошентип, кирешелердин курамына өткөн отчеттук мезгилдерде жаратылышты коргоо иш-чараларына пайдаланылбаган бюджеттик ассигнованиелердин калдыктары, жаратылышты коргоо мүлкүн сатуудан түшкөн акча ж.б., ал эми чыгымдардын курамына экологиялык төлөмдөр, айлана-чөйрөгө зыяндуу чыгаруулардын ченемдерин бузгандыгы үчүн айыптар, техногендик катастрофалардын кесепеттерин жоюу боюнча чыгымдар кирет. «Уюмдун чыгымдары» бухгалтердик эсеби боюнча жобо чарбалык иштин экстремалдык жагдайларынын натыйжасында түзүлүүчү чыгымдар катары өзгөчө чыгымдарды гана регламенттөөнү камтыйт. Операциялык жана операциялык эмес кирешелер жана чыгымдар боюнча, бул эки категорияны бөлүү үчүн кандайдыр бир критерийлер жок. Ошондой эле операциялык жана операциялык эмес чыгымдардын айрым түзүүчүлөрүнүн тизмеси келтирилет, мында операциялык кирешелер жана чыгымдар алардын түрлөрү боюнча ачылбайт, натыйжада алар алынышы мүмкүн болгон уюмдун чарбалык турмушунун фактылары гана көрсөтүлөт.

Кыргыз Республикасындагы ишканалардын жана уюмдардын жаратылышты коргоо ишин өнүктүрүүнүн перспективаларын аныктоо үчүн ишканалардын жана уюмдардын айлана-чөйрөнү коргоого чыгымдарынын болжолдуу көрсөткүчтөрү эсептелген. Курчап турган чөйрөнү коргоо жана

жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу үчүн негизги капиталга инвестициянын көлөмүнүн болжолун бир нече вариантта кароого болот. Индикаторлордун орун алган тенденциясынын жана эксперттик баа берүүнүн негизинде оптималдуу болжол эсептелген, ошол эле учурда оптимисттик болжолдоо ишканаларды активдештирүү жана пайдалуу долбоорлор менен инвесторлорду тартуунун эсебинен көбүрөөк инвестициянын агымын болжолдойт.

Алсак, 2030-жылы айлана-чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын негизги капиталына инвестициялардын көлөмү болжол менен 4381,36 млн сомду түзөрү күтүлүүдө, ал эми оптимисттик көз караштан алганда бул мүмкүн болот. болжол менен 6742,79 млн сомду түзөт деп болжолдоого болот [Окружающая среда в Кыргызской Республике: Статистический сборник. 2008-2022.- Бишкек: Нацстатком Кыргызской Республики 2023. – 90 с.]

3.1-сүрөт. 2030-жылга чейин курчап турган чөйрөнү коргоо жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча Кыргыз Республикасынын ишканаларынын жана уюмдарынын негизги капиталына инвестициялардын көлөмүнүн болжолу, млн

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча эсептелген [http://www.stat.kg]

Бул чыгымдар боюнча булгануу акысын эсептөө алардын финансылык натыйжага тийгизген таасири жөнүндө так жана ишенимдүү көрсөткүчтөрдү алууга мүмкүндүк берет.

3.1.-таблица. «Абдыш-Ата» ЖЧКсынын стационардык булактарынан

булгоочу заттарды атмосферага чыгаруу үчүн төлөмдүн эсеби

Булгоочу заттардын аталышы	Н _i	М(кiф) тн	П сбр. л сом	Кэ
1	2	3	4	5
Металл чаңы	81	0,1098	711,50	6
Абразивдүү чаң	81	0,0007	4,54	80
Ширетүүчү аэрозоль	3240	0,01223	3170,02	80
Марганец жана анын кошулмасы	3240	0,0023	596,16	80
Күкүрттүү ангидрид	64,8	0,98	5080,32	80
Көмүртек кычкылы	1,08	35,4209	306,04	8
Азот диоксиди	81	1,3098	848,75	8
Көмүртектер	3,24	0,0003	0,01	8
Фтордуу суутек	648	0,00123	6,38	8
Темир кычкылы	81	0,001	6,48	80
Дан чаңы	21,6	0,3654	631,41	80
Этан кислотасы	54	0,0022	0,95	8
Аммиак	81	1	648,00	8
Мунай аэрозолю	32,4	0,1373	355,88	80
дифторхлорметан	0,324	0,024	0,06	8
Көмүртек	64,8	0,98	5080,32	80
ПВХ чаңы	21,6	0,0276	47,69	80
ЖЫЙЫНТЫГЫ			17494,51	

Булак: «Абдыш-Ата» ЖЧК экологиялык паспорту» боюнча автор тарабынан түзүлгөн

Стационардык булактардан атмосферага булгоочу заттарды чыгаргандыгы үчүн акынын эсеби

Эсептөө формуласы:

$$P_{\text{выб.л}} = R \times A_i \times K_{\text{инд.}} \times M_i \times K_{\text{э}} \quad (2)$$

Р выб л - булгоочу заттарды лимиттик чыгаруу үчүн төлөм; Р – төлөм ставкасы = 3,24 (сом/ алып келүү тонна менен); М_i - 1-булгоочу заттын чыныгы чыгышы, тонна; К_{инд.} - төлөмдү индекстөө коэффициенти

К_э = К₁ × К₂ - бул региондогу экологиялык кырдаалдын жана экологиялык маанилүүлүктүн коэффициенти, катуу заттар үчүн К_э = 10 × 8 = 80; газ түрүндөгү заттар үчүн К_э = 8 × 1 = 8

Н_i = 3,24 × А_i - 1-зыяндуу затты чыгаруу үчүн акынын салыштырма ченеми

А_i = 1/ПДК_i - заттын салыштырмалуу коркунуч коэффициенти;

3.3.-таблица. «Абдыш-Ата» ЖЧКнын катуу тиричилик калдыктарын жайгаштыруу үчүн төлөмдүн эсеби

Калдыктардын аталышы	А _i (отх)	М(кiф)	М(кiл)	П отх.л.
Катуу тиричилик калдыктары	5,0	120,0	120,0	38880,00

Булак: «Абдыш-Ата» ЖЧК экологиялык паспорту» боюнча автор тарабынан түзүлгөн

Катуу тиричилик калдыктарын жайгаштыруу үчүн акыны эсептөө

П отх. л - калдыктарды жайгаштыруу үчүн белгиленген лимиттин чегинде төлөм, сом;

Эсептөө формуласы:

$$\text{Потх.л} = P \times A_i \times K_{\text{инд.}} \times M_i \times K_{\text{э}} \quad (3)$$

P – төлөм ставкасы = 3,24 (сом/ алып келүү тонна менен);

$K_{\text{инд.}}$ - төлөмдү индекстөө коэффициенти

M_i - 1-булгоочу заттын чыныгы чыгышы, тонна

$K_{\text{э}} = K_1 \times K_2$ - калдыктар жайгаштырылуучу жерлердин экологиялык абалынын жана экологиялык маанисинин коэффициенти

$$K_{\text{э}} = 4 \times 5 = 20$$

$N_i = 3,24 \times A_i$ - жайгаштырылуучу калдыктардын 1 тоннасы үчүн акы төлөөнүн ченеми

$A_i \text{отх}$ - калдыктардын салыштырмалуу коркунучунун көрсөткүчү;

K -т таштанды таштоочу жайларга жайгаштыруу үчүн - 0,3

Эсептөө индекстөө коэффициентин эске албастан жүргүзүлдү.

Бул чыгымдар үчүн төлөмдөрдү эсептөө ишкананын экологиялык саясатын ишке ашырууда айлана-чөйрөнү булгагандыгы үчүн төлөмдөрдү эске алуу менен чыгымдарды жана натыйжаларды натыйжалуу башкарууга мүмкүндүк берет.

КОРУТУНДУ

Изилдөө көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө ишканаларда эң көп кездешкен нерсе айлана-чөйрөнү коргоого кеткен чыгымдардын кескин көбөйүшү болуп саналат жана көбүнчө бул муктаждыкты негиздөө үчүн инвестициянын көлөмүндөгү каражаттардын үлүшү, улуттук дүң продукция боюнча салыштыруулар жүргүзүлүүдө. Бирок, жаратылышты коргоого кеткен чыгымдар тузден-туз жаратылышты коргоо чараларына жумшалган чыгымдарды гана тушундурет. Эсептөөлөр аз калдыктуу технологияларды, экологиялык таза продукцияны өнүктүрүүгө, эмгекти коргоонун жогорку технологиялык жабдуулары менен камсыз кылууга, ден соолукту чыңдоо иш-чараларына ж.

1. Ишканалардын жана аймактардын жаратылышты коргоо ишинин экономикалык натыйжасы айлана-чөйрөгө терс таасирин азайтуу жана анын абалын жакшыртуу болуп саналат. Мындай баалоо чыгымдардын бухгалтердик жана аналитикалык классификациясына жана алардын түрлөрү жана классификациялык эсепке алуу топтору боюнча системалуу эсепке алынууга негизделиши керек. Акчалай алганда, бул айлана-чөйрөнүн булганышын болтурбоочу атайын жабдууларды сатып алууга, илимий-изилдөө иштерине жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну камсыз кылуучу технологияларды ишке киргизүүгө жумшалган финансылык каражаттардын (менчик жана тартылган: бюджеттик, кредиттик ж.б.) суммасы. экологиялык жактан таза продукцияны, ошондой эле сырьёну, отунду, энергетиканы жана башка материалдык ресурстарды алда канча толук пайдалануу менен алынган товарларды чыгаруу.

2. Ишканалардын жаратылышты коргоо ишин эсепке алуунун сунуш

кылынган методологиясын киргизүүсү жана колдонуусу экологиялык иш-чаралардын чыгымдары жөнүндө маалыматтын экологиялык паспорт аркылуу ишке ашыруу менен уюмдун финансылык отчетунда толуктугун жана сапатын камсыз кылууга жардам берет. ишкана.

3. Индикаторлордун жана эксперттик баа берүүнүн болгон тенденциясынын негизинде оптималдуу болжол эсептелген, ошол эле учурда оптимисттик болжолдоо экологиялык секторго көбүрөөк инвестициялардын агылып келүүсүн болжолдойт.

4. Ишкананын экологиялык паспортунун көрсөткүчтөрүнүн негизинде ачык отчеттуулукта жаратылышты коргоо ишин мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдүн системасы түзүлдү. Сунушталган индикаторлор системасы мыйзамдуу түрдө белгиленген милдеттенмелердин ырааттуулугун, тармактык өзгөчөлүктөргө жана кызыкдар тараптардын маалыматка болгон муктаждыктарына баа берүү аркылуу эсепке алат жана ишкананын маалыматын колдонуу менен ачык отчеттуулукта экологиялык иш-чаралар жөнүндө маалыматтын толуктугун жана сапатын баалоого мүмкүндүк берет. экологиялык паспорт.

5. Жашыл өсүштүн индикаторлорун жакшыртуу перспективаларын аныктоо үчүн регрессиялык моделди колдонуу менен Кыргыз Республикасында 2030-жылга чейин экологиялык ишмердиктин отчеттуулугун жана аудитин өнүктүрүүнүн болжолун иштеп чыктык. Бул ыкма бизге болжолдуу моделдин сапатын жана өзгөрмөлөр ортосундагы вариациянын көлөмүн баалоого мүмкүндүк берет, бул тармакта келечектеги тенденцияларды түшүнүү үчүн маанилүү кадам болуп саналат.

6. Түзүлүп жаткан экономикалык рыноктун шарттарында жаратылышты коргоо ишин каржылоонун негизги булагы ишканалардын өздүк каражаттары болууга тийиш. Алар экологиялык курулуштар жана объекттер үчүн амортизациялык чегерүүлөрдүн эсебинен, ошондой эле салыктык жеңилдиктер системасы аркылуу түзүлүшү мүмкүн. Бирок, учурда аймактык деңгээлде экологиялык критерийлерди эске алуу менен салыктык жөнгө салуу ишке ашырылбай жатат. Экологиялык кырсык болгон аймактарда, биздин оюбузча, киреше бюджетке милдеттүү чегерүүлөрсүз ишкананын карамагында калуусу керек.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

Ишканалардын жаратылышты коргоо ишин эсепке алууну киргизүү үчүн төмөнкүдөй этаптарды камтыган методикалык сунуштамаларды пайдалануу керек; ченемдик укуктук базаны талдоо, экологиялык паспортту иштеп чыгуу, финансылык эсепке ылайык көрсөткүчтөрдүн тизмегин аныктоону камтыган эсепке алуу системасын аныктоо, жаратылышты коргоо ишинин натыйжалуулугун өлчөө үчүн тандалып алынган көрсөткүчтөргө негизделген баалоо системасын иштеп чыгуу, кызматкерлерди экологиялык маалыматты эсепке алуу эрежелери жана жаратылышты коргоо стандарттарын сактоо боюнча окутууну камсыз кылуу, экологиялык көрсөткүчтөргө үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү

системасын белгилөө, негизги экологиялык көрсөткүчтөрдү, жетишкендиктерди жана жакшыртуу боюнча пландарды камтыган отчетту иштеп чыгуу.

1. Ишкананын бухгалтердик эсепке алуу жана жаратылышты коргоо ишинин отчеттуулугу жаатында мыйзамдарды бузгандыгы үчүн ишканалардын жоопкерчилигин сактоого жана жогорулатууга дем берүү үчүн таасирдүү механизмдерди иштеп чыгуу керек. Ишканалар “экологиялык таза” продукцияны өндүрүү үчүн өбөлгөлөрдү, шарттарды жана стимулдарды түзүшү керек.

2. Продукциянын өздүк наркына киргизилбеген чыгымдардын курамын мыйзамдуу түрдө бекитүү сунушталат, анткени акыркысына өндүрүштүк процесси менен байланышкан чыгымдар гана киргизилет.

3. Жаратылышты коргоо чыгымдарын бөлүп көрсөтүү же ишкананын экологиялык саясатын ишке ашыруу менен байланышкан чыгымдарды бөлүү менен продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо методикасын иштеп чыгуу зарыл. Изилдөөдө финансылык, ошондой эле финансылык эмес көрсөткүчтөрдү баалоону эске алуу менен экологиялык милдеттенмелерине аудит жүргүзүүнүн методикасы сунушталгандыгына байланыштуу ишканаларда аудиттин эл аралык стандарттарына (мындан ары – ЭАС) өтүү контекстинде да ишкананын экологиялык паспортунун негизинде отчеттуулукту даярдоонун колдонулуучу концепциясы сунушталышы мүмкүн.

4. Жеңилдетилген салык салуу салык салынуучу кирешенин суммасын азайтууну, салыктарды түздөн-түз кыскартууну, дүң кирешеден чыгашалардын айрым түрлөрүн алып салууну, салык кредитинин чакан системасын тиешелүү түрдө пайдаланууну кароосу мүмкүн.

КР Салык кодексине экологиялык салыкты төлөө тартиби жана мөөнөттөрү жөнүндө регламенттерди камтыган “Экологиялык салык” деген өзүнчө главасынын киргизилиши бул багыттагы оң кадам болуп көрүнөт. Бул салыкты ар бир отчеттук (салыктык) мезгилдин жыйынтыгы боюнча төлөө жүргүзүү сунушталат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Бятова, К-Д.В.** Природоохранная деятельность предприятий - важный фактор развития современной устойчивой экономики [Текст] / К-Д.В.Бятова, А.А. Султанова//Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. –2019. – № 3(26) – С.81-84. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42363507>
2. **Бятова, К-Д.В.** Развитие учета природоохранных затрат в современной экономике кыргызской республики [Текст] / К-Д.В. Бятова, Э.У. Кулова // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. –2019. – № 4(27) – С.170-175.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42421990>

3. **Бятова, К-Д.В.** Организация учета природоохранной деятельности на предприятии [Текст] / К-Д.В Бятова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. –2019.–№ 4 (27)–С.153-156. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42421986>

4. **Бятова, К-Д.В.** Роль экологического учета и аудита в глобальном устойчивом развитии "зеленой экономики" [Текст]/ К-Д.В Бятова// Сборники конференций НИЦ Социосфера. –2020. –№ 9. – С. 8-10. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42489706>

5. **Бятова, К-Д.В.** Учет экологических финансовых обязательств предприятия [Текст]/ К-Д.В.Бятова, Э.У.Кулова // Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина.–2021. –№ 2 (56).–С.438-441. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179854>

6. **Бятова, К-Д.В.** Экологическая безопасность и кризисные явления в экономике [Текст] / К-Д.В.Бятова // Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина. –2021. –№ 2 (56). – С. 433-437 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179853>

7. **Бятова, К-Д.В.** Учетно-аналитическое обеспечение систем возобновляемой энергетики [Текст] / К-Д.В.Бятова // Актуальные вопросы современной экономики. –2021. –№ 11. – С. 869-874. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47334895>

8. **Бятова, К-Д.В..** Основные проблемы развития учёта экологических затрат и пути их решения в кыргызской республике [Текст] / К-Д.В.Бятова , А.З. Асанканов // Актуальные вопросы современной экономики.– 2021. – № 11. –С. 854-861.<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47334893>

9. **Бятова, К-Д.В.** Разработка и внедрение адаптированных современных методик учёта, анализа и аудита природоохранной деятельности на предприятии [Текст] / К-Д.В.Бятова // Сборник статей V Международной научно-практической конференции. РУДН, Москва. – 2022 – С. 89-93. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48259991>

10. **Бятова, К-Д.В.** Учет экстерналийных издержек природоохранной деятельности в условиях устойчивого развития экономики [Текст] / Бятова К-Д.В // Общество и экономическая мысль в XXI в.: пути развития и инновации: Воронежский филиал РЭУ им. Г. В. Плеханова. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», – 2022. – С. 28-28. <https://www.rea.ru/ru/org/branches/voronezh/Documents/217082022.pdf>

11. **Бятова, К-Д.В.** Возобновляемые источники энергии как основа эффективной экономики в учете ресурсов страны [Текст] / К-Д.В. Бятова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2022. –№ 3-1 (38)–С.92-102. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50385361>

12. **Бятова, К-Д.В** Влияние энергосберегающей политики на темпы развития продовольственной отрасли [Текст]/ К-Д.В. Бятова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2022. –№ 4 (39)–С.80-83. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53775395>

13. **Бятова, К-Д.В.** Отражение принципов зеленой экономики в учете и аудите природоохранной деятельности предприятий [Текст] / К-Д.В. Бятова//Вестник Кыргызского национального университета им. Ж.Баласагына. – 2014. спец. выпуск – № 1. – С 15-19.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54901297>

14. **Бятова, К. В.** Аудиторская оценка непрерывности деятельности предприятия и экологических рисков как ключевой аспект устойчивого бизнеса [Текст] / К. В. Бятова // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023.– № 6. – С. 56-60. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=60386509>

Бятова Каухар-Дина Викторовнанын 08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн «Ишканалардын жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугун жана аудитин өнүктүрүү» деген темада жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: экологиялык эсепке алуу, жаратылышты коргоо ишин эсепке алуу, бухгалтердик отчеттуулук, жаратылышты коргоо ишинин аудити, экологиялык отчеттуулук, экологиялык аудит, ишкананын экологиялык чыгымдары.

Изилдөөнүн объекти болуп Кыргыз Республикасынын ишканаларында жаратылышты коргоо ишине чыгымдарды бухгалтердик эсепке алуу практикасы саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп КР ишканаларында жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугунун, аудитинин методикалык аспектери саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн максаты болуп Кыргыз Республикасынын ишканаларын туруктуу өнүктүрүүнүн маалыматтык негиздерин өркүндөтүүнү камсыз кылуучу жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугунун жана аудитинин теориялык жана методикалык жоболорун өнүктүрүү саналат.

Изилдөөнүн методдору: анализ жана синтез, жалпылоо, абстракциялоо, системалуу жана кырдаалдык талдоо, статистикалык жыйындыларды топтоштуруу жана салыштыруу, корреляциялык-регрессиялык талдоо, логикалык, ажырымдоо, болжолдоо.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: “жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугу” түшүнүгүнө автордук аныктама берүү үчүн дефинитивдик талдоо жүргүзүлдү; жаратылышты коргоо ишинин жана аудитинин бухгалтердик отчеттуулугун өнүктүрүү потенциалы аныкталды, ошондой эле ишканаларда экологиялык эсепке алууну жана аудитин өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк тажрыйбасы каралды; ишканалардын жаратылышты коргоо ишинин бухгалтердик отчеттуулугун өнүктүрүүнүн азыркы абалына жана тенденциясына баа берилди; көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоо методдорунун жана линиялык эмес трендин негизинде бухгалтердик отчеттуулукту өнүктүрүү модели иштелип чыкты жана 2030-жылга чейинки мезгилге автордук болжолу берилди; экологиялык эсепти, жаратылышты коргоо чыгымдарын бухгалтердик

эсепке алуу аларды ишкананын жыйынды чыгымдарынын курамында позициялоого, ошондой эле Кыргыз Республикасынын жашыл экономикасын туруктуу өнүктүрүүгө мүмкүндүк берүүчү эсепке алуу-аналитикалык максаттар үчүн жаратылышты коргоо чыгымдарынын деталдаштырылган классификациясын түзүү методикасын ишке киргизүү боюнча практикалык сунуштамалар иштелип чыкты,

Пайдалануу даражасы: Өлкөнүн региондорунун өндүрүштөрүндө жаратылышты коргоо чыгымдарын эсепке алуу системасын ишке киргизүүдө колдонулду.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөдөн алынган натыйжалар жашыл экономика жана айлана-чөйрөнү коргоо маселелери менен алектенген министрликтер менен ведомстволордун ишинде колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Бятовой Каухар-Дины Викторовны на тему: «Развитие бухгалтерской отчетности и аудита природоохранной деятельности предприятий», выполненной для соискания учёной степени кандидата экономических наук по специальностям 08.00.12 – бухгалтерский учет, статистика

Ключевые слова: экологический учет, учет природоохранной деятельности, бухгалтерская отчетность, аудит природоохранной деятельности, экологическая отчетность, экологический аудит, экологические затраты предприятий.

Объектом исследования является практика бухгалтерского учета затрат на природоохранную деятельность на предприятиях Кыргызской Республики.

Предметом исследования являются методологические аспекты бухгалтерской отчетности, аудита природоохранной деятельности на предприятиях КР.

Целью диссертационного исследования Цель исследования является развитие теоретических и методических положений бухгалтерской отчетности и аудита природоохранной деятельности, обеспечивающих совершенствование информационной основы устойчивого развития предприятий Кыргызской Республики.

Методы исследования: анализ и синтез, обобщение, абстрагирование, системный и ситуационный анализ, группировка и сравнение статистических совокупностей, корреляционно-регрессионный анализ, логический, ранжирование, прогнозирование.

Полученные результаты и их новизна: проведён дефинитивный анализ понятия «Бухгалтерская отчетность природоохранной деятельности» для авторского его определения; выявлены потенциал развития бухгалтерской отчетности природоохранной деятельности и аудита, а также рассмотрен зарубежный опыт развития экологического учета и аудита на предприятиях; дана оценка современного состояния и тенденции развития бухгалтерской

отчетности природоохранной деятельности предприятий; разработана модель развития бухгалтерской отчетности на основе методов многофакторного корреляционно-регрессионного анализа и нелинейного тренда, и дан авторский прогноз на период до 2030 года; разработаны практические рекомендации по внедрению экологического учета, методик бухгалтерского учета природоохранных затрат формирование детализированной классификации природоохранных затрат для учетно-аналитических целей, позволяющей позиционировать их в составе совокупных затрат предприятия, а также устойчивому развитию зеленой экономики Кыргызской Республики

Степень использования: Применены при внедрении систем учета природоохранных затрат на производствах регионов страны.

Область применения: Полученные результаты исследования могут использоваться в работе министерств и ведомств, занимающихся вопросами зеленой экономики и охраны окружающей среды.

SUMMARY

dissertation of Biatova Kaukhar-Dina Victorovna on the topic: «Development of Accounting and Auditing for Environmental Protection Activities of Enterprises », for the degree of candidate of economic sciences in the specialty: 08.00.12 - Accounting and Statistics

Keywords: accounting, environmental accounting and auditing, cost and benefit, sustainable environment, environmental audit, environmental reporting, environmental costs of enterprises, sustainable development, natural resources costs.

The object of the study is the practice of accounting for environmental protection costs at enterprises of the Kyrgyz Republic.

The subject of the study is the development of the main directions for improving the management system in the construction complex of the Kyrgyz Republic.

The purpose of the study is the methodological aspects of accounting, audit of environmental protection activities at enterprises of the Kyrgyz Republic.

Research methods: analysis and synthesis, generalization, abstraction, system and situational analysis, grouping and comparison of statistical populations, correlation and regression analysis, logical, ranking, forecasting.

Scientific novelty of the results obtained: a definitive analysis of the concept of "accounting for environmental protection activities" was carried out for its author's definition; the potential for the development of accounting for environmental protection activities and auditing was identified, as well as foreign experience in the development of environmental accounting and auditing at enterprises was considered; an assessment of the current state and trends in the development of accounting for environmental protection activities of enterprises was given; a model for the development of accounting based on the methods of multifactorial correlation and regression analysis and nonlinear trend has been developed, and the author's forecast for the period up to 2030 has been given;

practical recommendations have been developed for the introduction of environmental accounting, accounting methods for environmental costs, the formation of a detailed classification of environmental costs for accounting and analytical purposes, allowing them to be positioned as part of the total costs of the enterprise, as well as the sustainable development of the green economy of the Kyrgyz Republic

Degree of use: Applied in the implementation of environmental cost accounting systems in the production of the country's regions.

Application area: The obtained research results can be used in the work of ministries and departments dealing with the issues of green economy and environmental protection.